

KNYGA APIE ANTROJO PASAULINIO KARO ATMINTIS IR ATMINČIŲ KARUS LIETUVOJE

MAKHOTINA, Ekaterina. *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg* (Schnittstellen – Studien zum östlichen und südöstlichen Europa, Bd. 4). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co, 2017. 478 S. – ISBN 978-3-525-30090-9

Hektoras Vitkus
Klaipėdos universitetas

245

Bonos universiteto Istorijos instituto mokslo darbuotojos Ekaterinos Makhotinos knyga „Atsiminimai apie karą – Atminčių karas: Lietuva ir Antrasis pasaulinis karas“ įdomi ne tik dėl nagrinėjamos tematikos bei ją eksplikuojančių problemų analizės, bet ir dėl tyrimo medžiagos komponavimo. Monografiją sudaro septynios dalys – kiekviena jų pradedama atskiru įvadu ir baigiama (išskyrus šeštąją dalį) atskiromis išvadomis (knyga turi ir galutinių išvadų dalį). Toks struktūravimas padėjo knygos autorei griežtai padalinti tiriamą tematiką į tam tikrus analitinius skirsnius: sovietinių lietuviškų Antrojo pasaulinio karo atminimo naratyvų sanklodos (1943–1944 m.), istorinio pasakojimo sovietizacijos Lietuvos muziejuose, žydų genocido aukų atminimo sovietinėje Lietuvoje, Antrojo pasaulinio karo muziejinių reprezentacijų po 1990 m., stalinizmo muzealizacijos Lietuvoje, Žydų muziejaus ir Holokausto paminklų nepriklausomoje Lietuvoje bei Antrojo pasaulinio karo atminimo grupių ir jų sąveikos. Be to, tokia tyrimo medžiagos perteikimo forma ir skaitytojui padeda lengviau susigaudyti ganėtinai plačioje potemių ir sudėtingoje nagrinėjamų problemų erdvėje.

Kaip pabrėžė pati monografijos autorė, tyrime labiausiai siekta aprėpti tik „daiktišką“ Antrojo pasaulinio karo atminimo Lietuvoje sanklodos pusę – muziejus, paminklus ir memorialus (S. 13). Tačiau būtina pažymėti, kad monografijoje (ypač jos teorinių / metodologinių priėgų dalyje) nėliko nepastebėti ir kolektyvinės atminties, atminimo kultūros bei istorijos politikos teorijų ir koncepcijų taikymo tokio pobūdžio tyrimuose klausimai (S. 14–22). Manytina, neatsitiktinai monografijos autorė pažymėjo, kad ji laikėsi principo atskleisti politinę sovietinės ir posovietinės Antrojo pasaulinio karo atminimo kultūros Lietuvoje „dimensiją“, kartu pabrėždama, jog istorija, kaip tam tikru politinės legitimacijos ištekliu, naudojosi ir naudojasi ne tik totalitarinės sistemos, bet ir demokratiškos visuomenės. Jos nuomone, tai taikytina ir posovietinės erdvės šalims, kurioms priklauso ir Lietuva, bei jų visuomenėms

(S. 21). Tokia prieiga įgalino ne tik identifikuoti sovietiniu ir posovietiniu laikotarpiais organizuotų (arba susiorganizavusių) Antrojo pasaulinio karo atminimo grupių Lietuvoje kolektyvinių tapatybių bruožus, bet ir atskleisti tokias tapatybes palaikančius diskursus, kurie ir yra aptariamoms monografijos tiriamosios dalies pagrindas (S. 13). Manytina, būta ir praktiškai pamatuoto motyvo pasirinkti tokią knygos sandarą bei analizės prioritetus – Ekaterina Makhotina yra akademinėi visuomenei žinomų ankstesnių tyrimų¹, skirtų sovietinės atminimo kultūros formavimo(si) ir kaitos problematikai, autorė, todėl įvardyta monografijos sandara sudarė galimybę integruoti šiuos tyrimus be didesnių konceptualių pakeitimų.

Antrojo pasaulinio karo atminimo memorializacijos sovietinėje Lietuvoje prielaidas E. Makhotina įžvelgia „Didžiojo tėvynės karo“ periodu (1941–1945 m.) susiklosčiuosioje ideologinėje ir politinėje Lietuvos komunistų partijos konjunktūroje (S. 47–75). Pagrindinės tendencijos šiuo periodu, jos nuomone, buvo „kovojančios Lietuvos“ vaizdinio konstravimas sovietinėje spaudoje, kuriant ideologinį pagrindą Lietuvos „išvadavimo“ mitemai ir tokį vaizdinį paremiančių didvyrių paieškai (kaip žinoma, ilgainiui buvo pasirinktas Sovietų Sąjungos didvyrės Marijos Melnikaitės variantas). Pasibaigus karui, LKP vadovybės sluoksniuose įsitvirtino nuostata vertinti save kaip Lietuvos nacionalinių interesų gynėją: Tačiau greta šios nuostatos pokariniu periodu ilgainiui įsivyravo ir istorinio teisingumo samprata, kurios reikšminis turinys rėmėsi socialinio / socialistinio iš(si)vadavimo idėja bei sovietinio patriotizmo principais. Iš esmės dėl šios priežasties LKP siekė kovoti su katalikybės ir tautiniais simboliais, tuo demonstruodama savo „antiburžuazinę“ ir „socialistinę“ tapatybę. Kartu imtasi ir priemonių, kurios skatino lietuvišką Lietuvos SSR gyventojų dalį telktis tautiniu / etniniu pagrindu, pavyzdžiui, inspiruojant lenkiškos gyventojų dalies „išvykimą“ spartinusius sprendimus. Tokie veiksmai kūrė prielaidas formuoti sovietinės valdžios, kaip lietuviškos visuomenės dalies interesų „gynėjos“, įvaizdžiui. Tai, E. Makhotinos nuomone, kartu su Vilniaus ir Klaipėdos „gražinimu“ palengvino sovietinio režimo legitimaciją. Autorė nevengia ir klausimo, ar prie sovietinio režimo, kaip „telkiančios galios“, įvaizdžio galėjo prisidėti ir sovietinio režimo inspiruota antisemitinė (kosmopolitų kampanija ir „Gydytojų byla“) politika. Daliai lietuvių visuomenės ji galėjo imponuoti kaip galimybė retušuoti ir išstumti iš oficialaus diskurso žydų genocido

¹ Plg. MAKHOTINA, Ekaterina. Revolutionierung der Museen, Musealisierung der Revolution: Inszenierung der Geschichte im Revolutionsmuseum der Litauischen SSR. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2017, Bd. 12, S. 266–291; MAKHOTINA, Ekaterina. Keine Experimente: Russlands Geschichtspolitik und die Revolution. In *Revolution retour 1917–2017: Vorwärts, und stets vergessen* (Osteuropa, 6–8/2017). Hrsg. von Manfred SAPPER, Volker WEICHSEL. Berlin, 2017, S. 211–230; MAKHOTINA, Ekaterina. Archäologie der Erinnerung: Der Gedenkfriedhof und das sowjetische Ehrenmal Antakalnis in Vilnius. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 2013, S. 247–262; MAKHOTINA, Ekaterina. „Abgebaute Erinnerung“: Der Wandel des Kriegsgedenkens in Litauen am Beispiel der Gedenkstätte Pirčiupis. In *Krieg im Museum. Präsentationen des Zweiten Weltkriegs in Museen und Gedenkstätten des östlichen Europa* (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 131). Hrsg. von Ekaterina MAKHOTINA, Włodzimierz BORODZIEJ, Ekaterina KEDING, Étienne FRANÇOIS. Göttingen, 2015, S. 157–181.

patirtis (žydų genocido refleksijos Lietuvoje sovietmečiu ir posovietiniu laikotarpiu) ir problemą E. Makhotina narplioja net keliose monografijos dalyse, S. 75–121).

Galima pažymėti, kad knygos autorės tezė apie sovietinio režimo pastangas manipuluoti Antrojo pasaulinio karo („Didžiojo tėvynės karo“) atminimo reikšmėmis, siekiant simboliškai legitimuotis Lietuvoje, ir apie dalies lietuvių visuomenės intencijas tokias pastangas priimti pozityviai (nesipriešinti), nėra nauja. Ji ne kartą buvo konstatuota istorikų (pvz., Arūno Streikaus, Valdemaro Klumbio ir kitų autorių²), besidominčių sovietologine problematika, darbuose. Tačiau šioje knygos apžvalgoje norėtusi atkreipti dėmesį į dar vieną aspektą, kurio monografijos autorė įdėmiau neanalizavo. Pokario metais LKP bandymai legitimuotis, vaizduojant save kaip lietuvių nacionalinių interesų „gynėją“, turėjo stiprų konkurentą – ginkluotą antisovietinį pagrindį (analizuojamos monografijos autorė jam taip pat yra skyrusi dėmesio³), kuris kūrė savąjį istorinio teisingumo, glaudžiai susaistytą su karo (lietuvių tautos pasipriešinimo sovietinei ir nacių okupacijoms⁴) atmintimi bei „atminties karu“, diskursą (šį aspektą yra reflektavę Bernardas Gailius ir Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė⁵). Neatmestina (tyrimų, leidžiančių patvirtinti šį teiginį, kol kas trūksta), kad 1944–1949 m. (pirmuoju ir antruoju partizaninio pasipriešinimo Lietuvoje periodais) minėtas diskursas nemažai lietuvių visuomenės daliai darė didesnę įtaką nei LKP ideologinių sluoksnių kurti bei sovietinio režimo saugumo struktūrų kontroliuoti naratyvai. Todėl knygos autorės pateiktas teiginys apie sovietinės valdžios demonstruotų „prolietuviškų“ pozicijų patrauklumą kai kuriems pokarinės Lietuvos visuomenės sluoksniams (S. 75–90) iš esmės taikytinas tik dalies lietuvių visuomenės nuostatoms apibūdinti.

Vertas dėmesio E. Makhotinos teiginys, kad jau pirmaisiais pokario metais sovietinis režimas rado būdą, kaip, pasitelkus „Didžiojo tėvynės karo“ istorinę koncepciją, siekti savo simbolinės legitimacijos Lietuvoje. Tam buvo remtasi nuostata, kad „lietuvių liaudies“ kovos su „svetimųjų“ (lenkų ir vokiečių) bei „priešiškų klasių“ („buržuazinės

² STREIKUS, Arūnas. Sovietinio režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. *Genocidas ir Rezistencija*, 2007, nr. 1 (21), p. 7–30; KLUMBYS, Valdemaras. Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8 (17), p. 139–161; JEGELEVIČIUS, Sigitas. SSRS-Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės. In *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Sud. Alfredas BUMBLAUSKAS, Nerijus ŠEPETYS. Vilnius, 1999, p. 79–91; MAČIULIS, Dangiras; PETRAUSKAS, Rimvydas; STALIŪNAS, Darius. *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalys Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius, 2012, įskaitant p. 112–159.

³ MAKHOTINA, Ekaterina. „Krieg nach dem Krieg“. Die antisowjetische Partisanenbewegung in Litauen in und nach dem zweiten Weltkrieg. In *Partisanen im Zweiten Weltkrieg. Der Slowakische Nationalaufstand im Kontext der europäischen Widerstandsbewegungen* (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 37). Hrsg. von Martin ZUCKERT, Jürgen ZARUSKY, Volker ZIMMERMANN. Göttingen, 2017, S. 147–164.

⁴ Pz., Pasipriešinimo istorijos apžvalga. *Prisikėlimo ugnis*, 1951-08-01, nr. 3 (19); *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*. Sud. Nijolė GAŠKAITĖ-ŽEMAITIENĖ. Vilnius, 1998, p. 575–578.

⁵ Pz., GAILIUS, Bernardas. *Partizanai tada ir šiandien*. Vilnius, 2006; GAILIUS, Bernardas. *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvoje istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009; ŽEMAITIENĖ-GAŠKAITĖ, Nijolė. Pratarmė. In *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 7–46.

Lietuvos“ ir „Smetonos fašistinės diktatūros“) spauda rezultatas buvo socialistinės santvarkos Lietuvoje įtvirtinimas 1940–1941 m., stengiantis ją paremti suvokiniu, kad Lietuvos „priėmimas“ į SSRS 1940 m. ir jos „sugrįžimas“ į sovietinių respublikų „šeimą“ 1944 m. lietuviams buvo vienintelė jų tautos išsaugojimo sąlyga (S. 119).

E. Makhotinos tvirtinimu, pokariniu (stalininiu) periodu Lietuvoje įdiegtas sovietinės istorijos politikos modelis reikalavo palaikyti centrinių politinės galios struktūrų ir ideologinės kontrolės institucijų sankcionuotą „Didžiojo tėvynės karo“ diskursą. Kadangi sovietiniame Didžiojo tėvynės karo atminimo modelyje pirmiausia buvo pabrėžiamas vadinamųjų tarybinių kovotojų ir aukų (išskyrus žydus) didvyriškumas, analogišką vaizdinį buvo siekiama sukurti ir lietuviškajame diskurse (S. 120–121). Iš sovietinės Lietuvos institucijų ir intelektualinių sluoksnių buvo reikalaujama rasti savų herojų – kovotojų su nacistiniais okupantais. Didvyriškiems personažams labiausiai tiko partizanės Marytės Melnikaitės ir generolo Ivano Černiachovskio personalijos, kurių pagrindu dar karo metais pradėtas formuoti Didžiojo tėvynės karo mitas Lietuvoje (S. 70–72, 91, 103). E. Makhotinos nuomone, tai buvo vieninteliai sovietinio herojinio mito kanoną atitikę personažai (S. 120), nes lietuvių dalyvavimas sovietiniame antinacistiniame pogrindyje ir raudonųjų partizanų gretose neišsiskyrė nei gausa, nei intensyvumu. Dėl šios priežasties, knygos autorės nuomone, sovietinėje Lietuvoje ilgai priglūdo ideologema apie „bendrai antifašistinei kovai susivienijusius visus Lietuvos gyventojus“ (S. 119). Ilgainiui pradėtos skirti ir dvi didžiausios atminimo vertos grupės: lietuviai komunistai (veikę pogrindyje ir raudonųjų partizanų daliniuose) ir sovietiniai karo belaisviai. Iki 1949 m. („Kampanijos prieš kosmopolitizmą“ suintensyvėjimo) sovietinėje Lietuvoje kaip nacių okupacinio režimo aukų grupė buvo reflektuojami ir žydai (ypač tie asmenys, kurie veikė komunistiniame pogrindyje getuose bei kovojo raudonųjų partizanų gretose, S. 199–203), tačiau stengiantis jos per daug nesuaktualinti. Tai iš esmės sąlygojo ne tik 1944–1949 m. Vilniuje gyvavusio Žydų muziejaus veikla, bet ir sovietinių politinės galios struktūrų bei ideologinės kontrolės institucijų interesus „pasisavinti“ nacių genocidinių nusikaltimų patirtis savo politiniams siekiams (S. 193–199).

Taigi, pokario Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo atminimas buvo priderintas prie Sovietų Sąjungoje įsigalėjusios „Didžiojo tėvynės karo“ atminimo diskurso ideologinės ir praktinės konjunktūrų. Tačiau, E. Makhotinos teigimu, šis priderinimas įvyko ne iš karto ir turėjo keletą etapų. Stalininiu laikotarpiu karas Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, nebuvo išskiriamas kaip svarbiausias įvykis: karo patirtis kėlė nemažai sovietiniam režimui politiškai nepatinkamų ir ideologiškai disonuojančių klausimų, todėl stengiasi juos retušuoti (S. 120–121). Nikitos Chruščiovo valdžios laikotarpiu karas pradėtas vaizduoti kaip „tarybinės liaudies karas“ ir vienas didžiausių „tarybinės liaudies“ sukrėtimų (traumų). Todėl 7-ojo dešimtmečio pradžioje vis didesnę reikšmę įgijo karo aukų siužetai ir Sovietų Sąjungos, kaip „išvaduotojos“ ir „taikos (at)nešėjos“,

vaizdiniai. Išskirtuoju periodu sovietinėje Lietuvoje karo aukos motyvas tapo ypač aktualus ir būdavo palaikomas lietuviškajai atminimo kultūros semantikai būdingomis reikšmėmis. Viena tokių buvo Žalgirio kautynių mitema: sovietiniame diskurse ji buvo eksplikuoama vaizduojant nacių Vokietijos karinę vadovybę kaip viduramžiško Vokiečių („kryžiuočių“) ordino grobikiškų kėslų Lietuvoje tęsėją (S. 113–115). Tuo tarpu 7-ojo dešimtmečio pab. – 8-ojo dešimtmečio pr. sovietinės Lietuvos istorijos politikos diskurse didžiausią įtaką įgijo proletarinio internacionalizmo ideologema, išreiškusi sovietinio patriotizmo principą. Būdingiausi šitokios tendencijos pavyzdžiai, E. Makhotinos nuomone, buvo šiuo laikotarpiu Lietuvoje įrengti paminkliniai objektai, „įkvėpti“ lietuviško folkloro ir tautinės estetikos – Ablingos ir Pirčiupių memorialiniai kompleksai (S. 159–171, 182–188). E. Makhotinos teigimu, laikantis Sovietų Sąjungos centrinio ideologinio aparato sluoksnių įtvirtintos nuostatos, Lietuvoje 8-ajame dešimtmetyje Antrojo pasaulinio („Didžiojo tėvynės“) karo atminimo diskurse nusistovėjo tendencija karo patirtį reflektuoti pasitelkiant Raudonosios armijos vadovaujančiosios sudėties bei eilinių karių atsiminimus. Tačiau ne mažiau pastebima tendencija buvo pagrindine karo (nacių okupacinio režimo) aukų grupe vaizduoti lietuvius, stengiantis retušuoti faktus apie vietinius nacių pagalbininkus (šiam kontekste ypač reikšminga buvo „buržuazinių nacionalistų“ mitema) ir visiškai ignoruojant žydų genocidą.

Vienas efektyviausių sovietinės istorijos politikos Lietuvoje įrankių, E. Makhotinos teigimu, buvo muziejų sistema (S. 123–132, 139–147). Istoriniai ir kraštotyriniai muziejai sovietinėje Lietuvoje nei organizaciniu, nei idėjiniu turiniu (ekspozicijomis) neišsiskyrė iš bendro Sovietų Sąjungos konteksto. Muziejai privalėjo vykdyti socialistinės santvarkos pažangos ir sovietinio patriotizmo propagavimo uždavinius, todėl jau 5-ajame dešimtmetyje ir 6-ojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje įsteigtuose muziejuose daugiausia dėmesio skirta pasakojimui apie „darbininkų klasės kovos su išnaudotojais Lietuvoje“ multiplikuoti. Taip stengtasi tinkamai perteikti istorinio materializmo ideologemą. Tokiu etaloniniu muziejumi ilgainiui tapo Lietuvos SSR revoliucijos muziejus (S. 148–150). Tuo tarpu muziejai, kurie nesiderino su šiuo principu (pvz., Žydų muziejus Vilniuje), buvo uždarami. Kita vertus, istoriniams ir kraštotyrimams muziejams pagrindiniais naratyvais (kartu ir išlikimo galimybe) tapo „Didysis tėvynės karas“ ir nacių okupacinio režimo represijos prieš „lietuvių liaudį“. Kovose dalyvavę ir nacių represuoti lietuviai (ypač komunistai, komjaunuoliai ir sovietiniai aktyvistai) buvo heroizuojami ir vaizduojami kaip nenuilstantys pasipriešinimo kovotojai, su priešų kovoje „petys petin su kitomis sovietinėmis tautomis“. Šiam naratyvui labai parankus buvo 16-osios lietuviškosios divizijos vaizdinys (S. 147, 149). Ypač pabrėžtas bendros lietuvių ir baltarusių kovos su naciais naratyvas. Šiuo tikslu puikiai tiko raudonųjų partizanų siužetai (S. 150–151). Be to, stengtasi palaikyti ir „Raudonosios armijos – išvadotojos“ mitemą, kuri bendrame diskurse turėjo funkcionuoti kaip sovietinės Lietuvos visuomenės tapatybės pagrindas. Tokiose ide-

ologizuotose karo reprezentacijose didelis dėmesys teiktas komunistų (bolševikų) vaidmeniui Raudonosios armijos ir partizanų kovose (ir pergalėse) pabrėžti. Kaip antitezė buvo naudojamas „lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų“ – „hitlerininkų“ ir „fašistų“ talkininkų – vaizdinys. Būtent tokia „gėrio ir blogio“ takoskyros paradigma, E. Makhotinos nuomone, nulėmė ir daugelio sovietinių paminklų „Didžiajam Tėvynės karui“ reikšminį turinį – šie paminklai buvo skirti ne karo aukoms atminti, bet „komunistų ir tarybinių žmonių didvyriškai kovai su fašizmu“ įprasminti (S. 188–189).

Autorės konstatavimu, Lietuvos muziejų sistema buvo įdėmiai kontroliuojama „iš viršaus“ aukščiausių sovietinio režimo politinės galios institucijų. Tai buvo esminis dalykas, nes muziejai atstovavo oficialiai partinei linijai ir perteikė „teisingą“ istoriją. Viena svarbiausių muziejų kontrolės institucijų buvo LKP(b) CK kontroliuojamas LKP istorijos institutas, kuris rūpinosi, kad istorijos ir kraštotyros muziejai nenukryptų nuo oficialaus ideologinio diskurso. Tačiau, pasak E. Makhotinos, ir patys muziejai stengėsi nenukrypti nuo dominuojančio ideologinio diskurso ir istorijos politikos. Todėl istorijos ir kraštotyros muziejų ekspozicijos atliepė būdingiausias sovietinio režimo ideologinės kaitos tendencijas. Autorė pabrėžia, kad 7-ajame dešimtmetyje Lietuvos SSR, kaip ir likusios Sovietų Sąjungos, muziejų ekspozicijose vyravo negatyvų Vakarų Vokietijos (ir „vakarų vokiečių“) įvaizdį formavusios fabulos, 8-ajame dešimtmetyje dominavo „antiimperialistinės“, „antiamerikietiškos“ ir „antikapitalistinės“ tematikos naratyvai, 9-ajame dešimtmetyje lyderiaujančiose pozicijose įsitvirtino sovietinės sistemos kaip „tautų draugystės“ užtikrintojos ir „taikos garantės“ ideologemą palaikiusios reikšmės (S. 188–189).

Ypač aktualus, nes kol kas mažai tyrinėtas, E. Makhotinos svarstomas žydų genocido (Holokausto) aukų Lietuvos SSR refleksijos klausimas, kuriam skirtas trečiasis monografijos skyrius (S. 191–240). Kaip ir dalis kitų šį klausimą aktualizavusių autorių, E. Makhotina konstatuoja, kad Lietuvos SSR, kaip ir kitose sovietinėse respublikose, į Holokaustą išgyvenusiųjų patirtis buvo žvelgiama labai rezervuotai. Kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje Lietuvos SSR žydų genocidas nebuvo mokslinių tyrimų objektas, nes politinės galios sluoksniai vengė lietuvių visuomenės dalies dalyvavimo nacių organizuotame genocide klausimo (išskyrus atvejus, kai tai buvo reikalinga kai kuriems lietuvių išėivijos veikėjams diskredituoti, S. 227–231⁶). Autorės nuomone, sovietinis režimas riboja žydų genocido visuotinės recepcijos galimybes dar ir todėl, kad vengė asociacijų apie „žydų vaidmenį“ Lietuvos sovietizacijoje 1940–1941 m. plitimo. Jos tvirtinimu, sovietinis režimas siekė lietuvių lojalumo, todėl buvo linkęs užgožti žydų trauminių patirčių raišką (S. 239–240). Tai iš esmės patvirtina Žydų muziejaus, Pamerių ir IX forto memorialo panaudos ideologiniams ir istorijos politikos tikslams intencijos (S. 172–182, 209–213, 231–239). Kita vertus, išgyvenusiųjų po Holokausto

⁶ Taip tvirtinama ir Lietuvos istorikų darbuose, pvz.: BURINSKAITĖ, Kristina. *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.* Vilnius, 2015, p. 153–164.

patirčių raiška buvo ribojama ir dėl sovietinio režimo politinės galios sluoksniuose įsitvirtinusios (ypač po 1948 m.) nuostatos gretinti jas su „specifiškai žydiškos“ tapatybės, trukdžiusios „sovietinei asimiliacijai“, užuomazgomis: sovietiniams ideologams nepatiko, kad dalis sovietinės žydų visuomenės nepriėmė režimo palaikomos „visų tarybinių tautų aukų lygybės“ mitemos (S. 240). Dėl to išlikusiesiems po Holokausto buvo sunku susiburti į tai, kas vadintina trauminės patirties / atminties grupe. Nepaisant to, genocidinėmis patirtimis buvo dalijamasi („atminties darbo“ principu) Lietuvos žydų terpėje neoficialiomis formomis ir „nesankcionuotomis“ praktikomis, pvz., minėjimais masinių žudynių vietose (S. 203–209). Daugelis tokių raiškų nebuvo aktualios didžiai daliai sovietinės lietuvių visuomenės. Taigi E. Makhotinos tezės leidžia daryti išvadą, kad sovietinis režimas lietuvių visuomenėje nepalaikė prielaidų nuostatoms, pagrįstoms žydų genocido refleksija ir empatija jo aukoms, susiformuoti. Todėl 9-ajame dešimtmetyje prasidėjus sparčiai politinės situacijos ir ideologinės atmosferos kaitai, autorės teigimu, lietuvių visuomenę ištiko kognityvinis „susidūrimo su Holokaustu“ sukrėtimas, kurio padariniai buvo pastebimi ir posovietiniu laikotarpiu. Panašios Holokausto „įveikos“ reakcijos, anot autorės, buvo būdingos ir posovietinės Latvijos bei Ukrainos visuomenėms (S. 240).

Esminis lūžis, E. Makhotinos tvirtinimu, Antrojo pasaulinio karo atminimo formavimo(si) procese Lietuvoje įvyko Sąjūdžio laikotarpiu ir pirmuoju posovietiniu tarpsniu, kai oficialiajame diskurse buvo įtvirtinti trys naratyvai: „pakilimo“ (tarpukario Lietuvos), „žlugimo“ (sovietinės okupacijos) ir „atgimimo“ (išsilaisvinimo iš Sovietų Sąjungos) (S. 241–259). Šie naratyvai, jos konstatavimu, atliko sovietinės atminimo kultūros „neutralizavimo“ funkciją, kuri reiškėsi trimis kryptimis. Pirmoji kryptis buvo tarpukario Lietuvos, ypač jos „smetoninio laikotarpio“, rehabilitacija, išstumiant iš viešosios vartosenos tokias sovietines klišes kaip „Smetonos fašistinė diktatūra“. Antroji kryptis rėmėsi Lietuvos sovietizacijos 1940-aisiais mito dekonstravimu, kuris buvo pagrįstas sovietinį režimą apibrėžusia „deformuoto socializmo“ samprata bei Ribbentropo-Molotovo pakto (iš)viešinimu. Ilgainiui tai nulėmė, kad sovietinė epocha buvo reflektuojama išskirtinai kaip okupacinis ir represijų laikotarpis. Trečioji kryptis rėmėsi pastangomis formuoti pasakojimą apie pokario antisovietinį ginkluotą pasipriešinimą, kuris ilgainiui išsivystė į ideologiškai bei politiškai orientuotą „didįjį“ partizaninio karo naratyvą. Autorės tvirtinimu, pastarasis pasakojimas švelnino 1940-ųjų okupacijos (ir nepasipriešinimo jai) traumą (S. 297–298).

E. Makhotinos nuomone, Antrojo pasaulinio karo refleksijose, pasireiškusiose posovietinės lietuvių visuomenės viešajame diskurse, ilgainiui neliko vietos Lietuvos žydų, lenkų, baltarusių ir rusų patirtims – nulėmus „atgimimo“ laikotarpio ideologiniams ir politiniams prioritetams Lietuvoje prasidėjo Antrojo pasaulinio karo atminties „lietuvinimo“ procesas. Jo metu buvo uždarinėjami sovietiniai muziejai (pvz., Lietuvos SSR revoliucijos muziejus), griaujami sovietiniai paminklai ir keičiamos

memorialinių kompleksų reikšmės (pvz., IX forto, Ablingos ir Pirčiupių, kurie tapo „totalitarizmo aukų“ atminimą įreikšminančiais objektais, S. 260–297). Kita vertus, posovietiniu tarpsniu susirūpinta aktualizuoti ir „naujus“, naujosios istorijos politikos prioritetams parankesnius, objektus, tokius kaip Macikų lagerių (Antrojo pasaulinio karo belaisvių stovyklų ir GULAG'o padalinio) memorialinis kompleksas (S. 280–281). Tačiau tokios istorijos politikos kryptys buvo orientuotos ne tik į atsižadėjimo nuo komunistinės pasaulėžiūros ir ideologijos demonstravimą, bet ir į simbolinį atsiskyrimą nuo Rusijos kaip „okupacinės galios“. Tokia nuostata, E. Makhotinos manymu, ypač aktualizavosi Lietuvos euroatlantinės integracijos periodu, kai buvo sutelktos pastangos greta partizaninio karo pasakojimo integruoti ir sovietinės okupacijos bei deportacijų atminimą palaikančius naratyvus (S. 285–288, 297–298).

252

Posovietinio laikotarpio Lietuvos muziejų sistemos pertvarkoje, autorės teigimu, daugiausia dėmesio skirta stalininiam (politinių represijų, deportacijų, GULAG'o, partizaninio karo) periodui įreikšminti. Autorė atkreipė dėmesį, kad didžiausias diskusijas ir įtampas posovietinėje lietuvių visuomenėje sukėlė pastangos įtvirtinti nuostatą, kad sovietinės represijos iš esmės laikytinos genocidu (S. 300–309). Šiuo tikslu, E. Makhotinos nuomone, ir buvo sukurtas Genocido aukų muziejus (kartu su Tuskulėnų memorialiniu kompleksu) simboliškai tokiai paskirčiai labiausiai tikusioje vietoje – buvusioje Valstybės saugumo komiteto (KGB) centrinėje būstinėje. Autorės konstatavimu, šis muziejus sutelktas daugiausia į „etnocentrinius“ („lietuviškus“) stalinizmo nusikaltimų Lietuvoje akcentus, todėl yra vienas iškalbingiausių ne tik „nacionalinės viktimizacijos“, bet ir politinių interesų poveikio memorialiniam objektui pavyzdžių (S. 309–328). E. Makhotinos svarstymu, tai galėjo nulemti XX a. 9-ajame dešimtmetyje įsitvirtinusi „tautinės istorijos“ tradicija, perimta iš tarpukario konteksto (S. 329–332).

Autorės nuomone, viena pastebimiausių alternatyvų lietuviškojo diskurso bandymams „pertvarkyti“ Antrojo pasaulinio karo atmintį Lietuvoje posovietiniu ir šiandieniniu laikotarpiais yra Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Tolerancijos centro (kartu su nuolatine Holokausto ekspozicija („Žaliuoju namu“) ir Panerių memorialu) veikla (S. 333). Autorė pažymi, kad pagrindinis šio muziejaus leitmotyvas („sugriauti tylą“) buvo nukreiptas ne tik į Holokausto įsisąmoninimo Lietuvoje prielaidų stiprinimą, bet ir į palankios socialinės tinklaveikos tokiai recepcijai sukūrimą. Iš esmės muziejaus dėka buvo pradėtos bendros žydų ir lietuvių istorijos sampratos paieškos (šį tikslą atliepė pirmosios muziejaus ekspozicijos bei 2002 m. pradėjęs veikti Tolerancijos centras), kurios padėjo susiformuoti prielaidoms atsirasti dalies lietuvių visuomenės empatijai Holokausto aukoms (S. 372–379). Iki Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 1998 m. įsteigimo Žydų muziejus iš esmės buvo vienintelė institucija, koordinavusi mokslinius Holokausto tyrimus bei švietimo projektų vykdymą Lietuvoje. Ypač svarbus Žydų muziejaus veiklos baras, E. Makhotinos nuomone, yra Holokausto memorialų apsaugos sritis, ilgainiui susitelkusi į ilgametes

pastangas sukurti įvairių Antrojo pasaulinio karo patirčių / atminčių (ne tik žydų, bet ir lenkų (*Armia Krajowa* veteranų), rusų (buv. belaisvių raudonarmiečių), lietuvių (Vietinės rinktinės veteranų) bei kitų bendruomenių) grupių tapatybėms imlų Panerių memorialinį kompleksą (S. 379–386). Tai ypač sudėtingas uždavinys, nes kiekviena atminties grupė Panerius suvokia kaip „savos“ (neretai ir „savo genocido“) traumos vietą, ir šis suvokimas ne visada sutampa su tarptautiniame kontekste Paneriams priskiriama Holokausto vietos, prilygstančios Treblinkai arba Aušvicui, reikšme (S. 386).

Monografiją E. Makhotina baigia, keldama pastaruoju laikotarpiu aktualumo nestokojantį klausimą, – kiek „Pergalės dienai“ (gegužės 9 d.) teikiamos reikšmės skiriasi įvairiose (iš esmės lietuvių ir rusakalbių) Lietuvoje susiformavusiose Antrojo pasaulinio karo patirčių / atminčių grupėse (S. 387). Autorė konstatuoja, kad skirtingos Antrojo pasaulinio karo interpretacijos nulemia ir kardinalius jo atminimo preferencijų skirtumus. Lietuvos geopolitinės orientacijos nulemtos oficialios istorijos politikos tendencijos skatina didžiąją lietuvių visuomenės dalį atsiriboti nuo gegužės 9 d. minėjimų kaip Rusijos propaguojamos atminimo tradicijos (taip pat ir „minkštosios galios“) (S. 400–402). Nuo 2005 m. oficialia pergalės prieš nacistinį režimą data Lietuvoje laikoma gegužės 8 d. – būtent šios dienos minėjimą bandė įtvirtinti ne tik oficialią istorijos politiką formuojančios institucijos, bet ir tokie oficialūs asmenys kaip prezidentai Algirdas Brazauskas (minėjime Pirčiupiuose 1995 m.), Valdas Adamkus (minėjime karių kapinėse Antakalnyje 2005 m.) ir prezidentė Dalia Grybauskaitė (minėjime Paneriuose 2010 m.) (S. 421). Tuo tarpu dalyje Lietuvos rusakalbių bendruomenės stiprėjančios „nesutikimo“ nuotaikos skatina ją palaikyti „Pergalės dienos“ minėjimo gegužės 9 d. tradiciją. Jos reikšminis turinys, E. Makhotinos nuomone, yra labiau susijęs ne tik su nostalgija sovietinei sistemai (tokia vertinančioji nuostata vyrauja lietuviškajame diskurse), bet ir su kitais veiksniais. Tai ir socialinis protestas dėl sunkios materialinės karo veteranų padėties ir jų „simbolinio kapitalo“ netekimo po 1990 m., ir „hibridinis karas“, kurį, autorės nuomone, liudija Šv. Jurgio juostelės reikšminio turinio transformacijos 2010–2014 m. periodu (S. 429–432), Antifa Lietuva ir kitų Rusijos palaikomų „minkštosios galios“ (*soft power*) (S. 440) grupių (pvz., Socialistinio liaudies fronto) veikla. Monografijos autorės nuomone, tokių tendencijų egzistavimas leidžia įžvelgti ne tik „atminties karo“ raišką, bet ir konkuruojančių sampratų apie Antrojo pasaulinio karo (taip pat ir „Didžiojo Tėvynės karo“) patirtis sąveiką. Autorės konstatavimu, Antrojo pasaulinio karo „įveika“ šiandieninėje Lietuvoje dar nėra pasibaigusi (S. 441).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad E. Makhotinos monografija yra vertingas žingsnis ne tik praplečiant sovietologinių studijų sritį, bet ir užpildant Antrojo pasaulinio karo atminimo kultūros transformacijų sovietiniu ir posovietiniu laikotarpiais tyrimų spragas. Autorės knyga įrodo, kad tokio pobūdžio tyrimai jau yra sukaupę nemenką probleminių aspektų identifikavimo ir analitinių prieigų talkymo įdirbį. Tai teikia vilties, kad artimiausiu metu sovietinės atminimo kultūros tyrimų laukas plėsis ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai.